

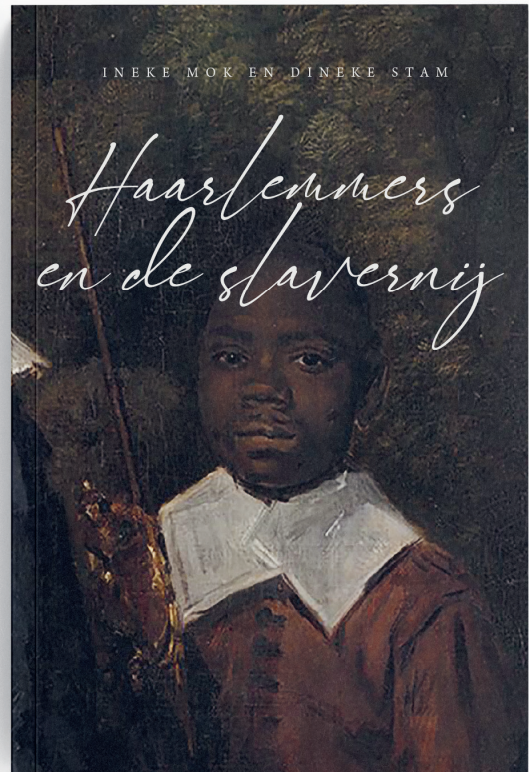
Samen sporen zoeken van feminisme en verzet

*Het duurt altijd langer dan je denkt,
ook als je denkt
het zal wel langer duren dan ik denk
dan duurt het toch nog langer
dan je denkt.*

(Judith Herzberg)

Aan deze eerste strofe van het gedicht van Judith Herzberg¹ uit 2001 heb ik vaak gedacht, ook toen ik in 2016 het manuscript inleverde voor het boek *Brijlante studente, heel origineel* in opdracht van het negentigjarige Dr. Catherine van Tussenbroekfonds.² Die opdracht had ik te danken aan Mineke Bosch. Wellicht is dit de reden dat ik op de zeepkist bij haar afscheidsymposium mocht vertellen over de vraag ‘Hoe feministen wetenschappers zijn geworden’. Dat verhaal is bewerkt tot dit artikel. Het gaat over mijn eigen leven, werkend in musea – eerst in het Anne Frank Huis als tentoonstellingsmaker en later als projectleider Interculturele Programma’s bij de Museumvereniging – en sinds 2005 als zelfstandige met een eigen bedrijf verbonden aan Cultuur&Co, een informeel netwerk voor mensen die werken in de cultuursector en iets hebben met diversiteit, waarmee Bertien Minco en ik startten in 2005.

Hoezo krijg ik deze eer? Ik ben niet gepromoveerd en was niet of amper aan een universiteit verbonden.³ Wel hoort onderzoek doen stevast bij mijn werkzaamheden. Ik hou van (archief)onderzoek, oral history en wil leren over het verleden om het heden te begrijpen en zo – ook al is het maar een klein beetje – meehelpen aan verandering. Historisch inzicht kan ook een bijdrage leveren aan herstel van onrechtvaar-

dige gebeurtenissen en structuren. Een voorbeeld daarvan geeft Ardjuna Candotti in het boek over het Catharine van Tussenbroekfonds: “Het erfgoed van vrouwen die zich tegen uitsluiting verzetten, werkt door als steun voor hedendaagse vrouwen.”⁴

Het afgelopen jaar moest ik extreem vaak aan het gedicht van Judith Herzberg denken, tijdens de uitdijende afrondingsfase van het boek *Haarlemmers en de Slavernij* dat in mei 2023 is verschenen.⁵ Collega-vriendin en zelfstandig onderzoeker Ineke Mok en ik begonnen al in 2013 met een project over sporen van slavernij in Haarlem en namen interviews af met nazaten van mensen met een slavernijverleden uit deze stad. We gingen door met archiefonderzoek en het organiseren van wandelingen en maakten op eigen initiatief een

boek dat meer dan honderd Haarlemse sporen van slavernij en maar liefst 350 afbeeldingen bevat. In dit boek koos ik als locatie voor mijn portret het Kenaupark met het standbeeld van Hannie Schaft, een plek waar twee vrouwen in verzet worden geëerd: “Het kolonialisme begon in de tijd van Kenau voor 1600 en duurde tot decennia na de Tweede Wereldoorlog, toen Hannie Schaft in verzet kwam tegen onrecht. Vier eeuwen kolonialisme en slavernij hebben diepe sporen nage laten. In het standbeeld zie ik hoeveel inspanning en kracht bevrijding kost.”

‘Samenwerken’, ‘Sporen’ en ‘Verzet’ karakteriseren de wijze waarop ik wetenschap heb bedreven. Aan de hand van die drie begrippen loop ik langs mijn werk als feministisch historicus. Die tocht illustreer ik niet alleen met boekomslagen, maar ook met voorwerpen die mijn pogingen om kennis te vergaren en te verspreiden illustreren.

Samenwerken

Solidariteit van studenten met de arbeidersbeweging en het bewustzijn van klasse was zeer aanwezig in de jaren zeventig en tachtig. Vanuit de vrouwenbeweging liepen onderzoek, activisme en het persoonlijke, dat ook politiek is, als vanzelfsprekend in elkaar over. Het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis (LOV), dat in 1976 van start ging, bracht feminisme en wetenschap bij elkaar. Meer dan twintig Nederlandse LOV-vrouwen reisden in de bus naar het *Historikerinnentreffen Wien* (1984). Kort daarop gaf ik een praatje op de *Feminist History Conference* in Londen. Daarnaast zat ik in de redactie van *Vrouwendomein* (1986), het vierde deel van de publicaties *Tijpe van de sluier*. Ook buiten de universiteit was ik actief in de vrouwenbeweging, in een buurtvrouwenhuis Clara (genoemd naar Clara Zetkin) en een vrouwengroep van de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP). De feministische vormen van organiseren in collectieven, groepen die niet zijn gebaseerd op hiërarchie of strakke taakverdeling, nam ik mee, bijvoorbeeld in Cultuur&Co en andere samenwerkingsprojecten.

De Winteruniversiteit Vrouwenstudies in 1983 maakte veel indruk op mij, omdat het daar tot me doordrong dat racisme een wit probleem is en ik mijn eigen positie van privilege wat betreft klasse, kleur, nationaliteit en opleiding beter zag. Als feminist realiseerde ik me steeds meer dat ik ook een bondgenoot wilde zijn in de strijd tegen racisme, antisemitisme en homofobie. Ik kon daar vorm aan geven in mijn werk en door deelname aan de beweging, bijeenkomsten, demonstraties, manifestaties en lezingen. In die tijd werd het woord ‘intersectionaliteit’ of kruispuntdenken daar nog niet voor gebruikt, maar dat was het wel.

Zoals in de hele samenleving raakte ook in mijn werk het klasse-aspect in de neoliberale tijd van de jaren negentig meer op de achtergrond. Toch bleef het bewustzijn daarvan nog altijd meespelen. Dit was mede te danken aan een leven lang gesprekken met vriendin-collega Francisca de Haan met wie ik samenwerkte voor mijn eindscriptie.⁵

Eindscriptie

Toeval of niet, in hetzelfde Haarlemse archief waar ik samen met Ineke Mok zocht naar sporen van slavernij, nu het

Noord-Hollands Archief, deden Francisca de Haan en ik onderzoek naar het leven van ongehuwde vrouwen in de vroege negentiende eeuw. In het archief tikte de klok veertig jaar geleden hetzelfde als nu, de geur van soep tijdens de lunch hing ook toen in de kantine en de mensen waren even vriendelijk en behulpzaam als tegenwoordig.

Francisca en ik waren beiden in 1976 met de studie geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) begonnen en raakten al snel bevriend. We kwamen op ons onderwerp door twee keuzevakken, een over androgynie met literatuurwetenschapster Margret Brüggmann en een werkgroep lesbische geschiedenis van Mieke Aerts en Saskia Grotenhuis. De vraagstelling voor onze eindscriptie kwam voort uit een combinatie van vrouwenstudies en sociaaleconomische geschiedenis. Was het voor ongehuwde vrouwen in de vroege negentiende eeuw mogelijk een zelfstandig bestaan te leiden? Hoe was de beeldvorming, hoe werd er in romans over ongehuwde vrouwen geschreven en wat konden we van hun woon- en werksituatie achterhalen uit de migratie- en volkstellingsregisters van Haarlem. We wonnen met de eindscriptie *Jonge Dochters en Oude Vrijsters* de Haerlem-prijs 1985.⁷

Niet alleen werkte ik twee keer intensief samen in Haarlem met een vriendin-collega, maar ook heb ik meer dan drie keer als coauteur boeken gemaakt met ‘sporen’ in de titel. Blijkbaar hou ik van continuïteit.

Sporen

Sporen van het verleden zijn niet alleen in het archief of museum te vinden, maar ook op straat, in gebouwen of monumenten, in erfgoed, in voorwerpen. Daarnaast laat de geschiedenis sporen achter in levende mensen, belichaamd de geschiedenis van individuen en groepen.

Samen met bevriende mede-feministische historica Leontine Bijleveld zocht ik sporen van vrouwengeschiedenis in de publieke ruimte. Het idee voor ons boek *Sporen van Vrouwen, Zes historische wandelingen door Amsterdam*, ontstond tijdens het *Historikerinnentreffen* in 1984 toen we naast elkaar in de bus zaten bij een historische stadstour door Wenen. Tijdens het proefwandelen met vormgeefster Moniek van der Kroef, dacht ik: “Buiten lopen en tegelijk je werk verdiepen, iets maken voor een breed publiek, wat een heerlijke combinatie, zoiets wil ik altijd wel doen.” Ook wilde ik graag naar andere landen reizen voor mijn werk.

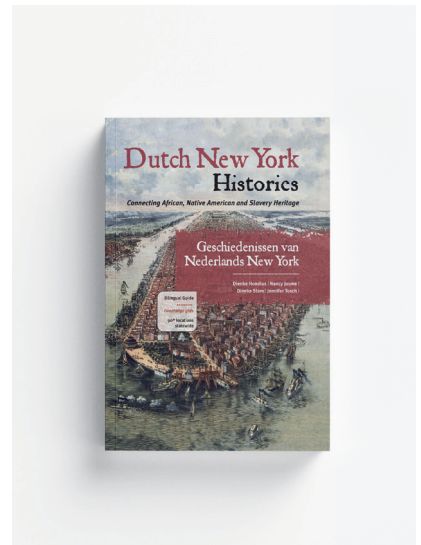
De krapte op de arbeidsmarkt voor werkzoekende academici, ook voor gepromoveerden, en de mogelijkheid om tentoonstellingsmaker te worden in het Anne Frank Huis waren de redenen dat ik niet ging promoveren. Ik zag ook op tegen een lange, eenzame weg naar een proefschrift. Bij het Anne Frank Huis waren collega’s, het was een internationale en anticaristische organisatie, en ik leerde op de werkvloer om ruimtelijk en visueel te werken in plaats van het louter tekstuele dat in mijn geschiedenisopleiding centraal stond. Naast mijn werk bleef ik onderzoek doen binnen vrouwengeschiedenis, bijvoorbeeld als redactielid van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* met een artikel over de eerste studentes die uit Suriname naar Nederland kwamen, mede gebaseerd op interviews.⁸

Dineke Stam bij het standbeeld voor Hannie Schaft in het Haarlemse Kenaupark, 2022.

Sporen van Vrouwen. Zes historische wandelingen door Amsterdam, 1987.

Dutch New York Histories, 2016.

Belichaamde sporen

Mondelinge geschiedenis is een terugkerende rode draad in mijn werk. Dat begon al met een buitengewoon ‘getuigen-project’ met mensen die Anne Frank persoonlijk hadden gekend. Daardoor heb ik bijzondere mensen ontmoet, en met sommigen ben ik ook op een vriendschappelijke manier in contact gebleven, zoals met Rachel van Amerongen (1914-2012). Dankzij het persoonlijke contact kon ik de 91-jarige Rachel toch nog kort interviewen over haar eerste echtgenoot Charles Lu a Si, een verzetsman van Surinaamse afkomst. Hij werd onlangs in het programma *Vergeten Helden* geportretteerd.⁹ Rachel wilde eigenlijk niet meer worden geïnterviewd. Ze had al zoveel interviews gegeven, die altijd gingen over Anne Frank, dat ze er helemaal geen zin meer in had. Maar toen ik haar opzocht in Tel Aviv, mocht ik toch de camera aanzetten, waardoor het belangrijke verhaal van een Surinaamse verzetsstrijder ook op film bewaard bleef.

Mondelinge geschiedenis is ook van belang om te onderzoeken hoe mensen of groepen vorm geven aan hun erfgoed, hoe de geschiedenis sporen heeft nagelaten in en op levende lichamen.

Toen ik als tentoonstellingsmaker werd gevraagd voor een expositie rond het twintigjarig bestaan van het Amsterdamse homomonument, was het idee om de vraag centraal te stellen welke betekenis dit monument heeft voor mensen die zich ermee verbonden voelen. De Zuid-Afrikaanse fotograaf Zanele Muholi toont met haar werk hoe veerkrachtige mensen omgaan met anti-homogeweld. Zij was een van degenen die we interviewden, haar aangrijpende persoonlijke verhaal gaf betekenis aan het internationale belang van het monument. Met elf andere interviews door ons team met fotograaf Marian Bakker en filmer en vormgever Gemma Rameckers vormde dat de basis voor een reizende expositie van IHLIA met de titel *Monument van Trots*.

Levendige bronnen

Met oral history worden sprekende bronnen gecreëerd, met ruimte voor emoties en persoonlijke beleving. Op initiatief van Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, hebben filmmaakster Jet Homoet en ik in 2016, 2018 en 2020 met de oral history methode kunnen bijdragen aan zowel een individuele als collectieve biografie. Vijf vrouwen uit de lesbische beweging en vijf vrouwelijke hoogleraren dragen zo bij aan het verhaal van de vrouwenbeweging. Ook vertellen vijf vrouwen hun levensverhaal, die gedwongen waren opgenomen bij de katholieke instelling De Goede Herder, waar zij dwangarbeid en mishandeling doorstonden. De hoeders van het archief van actiecomité Wij Vrouwen Eisen Abortus Vrij, zorgden er in 2020 voor dat ook de levendige herinneringen van de feministen uit dat actiecomité zijn vastgelegd op film.¹⁰

Pijnlijke geschiedenissen

Het is belangrijk gesprekken met de geïnterviewde goed voor te bereiden, achteraf na te bellen en zelf goed te weten waar je staat. Dit ondervond ik na een interview met een getraumatiseerde persoon in 1995. Tijdens een reis naar een vriendin in Kaapstad zou ik een familied opzoeken van Edith Frank-Holländer, de moeder van Anne Frank. Het interview had bij haar te veel nare herinneringen opgeroepen en dat verweet ze mij. Ik voelde me schuldig hierover. Wie was ik nu om die verschrikkelijke geschiedenis van vervolging en vlucht weer bij haar op te roepen? Een jonge witte niet-joodse vrouw uit Europa, die onderzoek komt doen. Het was vooral mijn feminisme dat me hielp om mijn gevoel van integriteit te herpakken. Toen ik de volgende ochtend uit haar huis vertrok, vond er een acht maart viering plaats in Kaapstad. Daar hoorde ik bij, daar voelde ik me thuis, dat hielp me haar verwijt in een historische, politieke en maatschappelijke context te plaatsen. Dat gaf me weer vaste grond onder de voeten.

Verzet

Niet alle vormen van verzet zijn feministisch, maar wel alle vormen van feminisme zijn verzet. Ook de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898 was verzet tegen het keurslijf waar vrouwen zich uit wilden bevrijden. Honderd jaar na dato kreeg ik een half jaar verlof van mijn baan bij het Anne Frank Huis om voor het IIAV de tentoonstelling *De Glorie van het Ongeziene* te maken, samen met de archivariessen Annette Mevis, Annemarie Kloosterman en Susanne Neugebauer van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (nu Atria). Het was genieten om iets te maken over een periode vóór de Shoah, over streven en leven, niet over volkerenmoord.

Women gender power

Het versleten T-shirt van de Berkshire Conference on the History of Women 1993, met als thema *Transformations: Women Gender Power* heb ik nog altijd bewaard. Het is een doorleefd, veelgebruikt shirt, dat alleen nog als poetslapje kan dienen, maar ik maak er nu maar even een museaal voorwerp van. Inzichten uit zulke congressen zijn belangrijk voor mijn werk. Op de Berkshire Conference leerde ik dat nazi-Duitsland voor de antisemitische rassenwetten veel had afgekeken van de Amerikaanse Jim Crow wetten die tweederangsburgers maakte van zwarte bewoners, veelal nakomelingen van slaafgemaakten in de zuidelijke staten van de Verenigde Staten. Gewelddadige regimes wisselen kennis uit.¹¹ *Complicating Categories*, de titel van een andere Berkshire Conference, gaf me inspiratie voor het werk als hoofdredacteur aan het boek met essays en foto's *Mix, jongeren in Nederland*. Esther Captain en ik schreven samen het inleidend essay. Net als Esther schreef ik over de mijn eigen etniciteit in verband met het onderwerp van het boek, etnische gemengdheid.¹² Dit boek werkte evenals het onderzoek naar de bursalen van het Catherine van Tussenbroekfonds vanuit het begrip intersectionaliteit en de doorwerking van verschil in de geschiedenis van het fonds. Het valt mij recent op dat gender steeds meer als fluïde wordt begrepen, met veel ruimte voor 'tussenin', terwijl 'ras' steeds vaster afgebakend lijkt te worden en er nog altijd te weinig aandacht is voor de mix, voor zo veel voorkomende mengvormen van etniciteit.

Twee voorvechtsters: Jacobs en Truth

Verzet tegen onrechtvaardigheid en uitsluiting van vrouwen stonden centraal in de expositie *Aletta Jacobs en het Verlangen naar de Politiek*, waarvoor Mineke Bosch me als curator had gevraagd bij het verschijnen van haar biografie over Aletta Jacobs in 2005. De vriendschappelijke samenwerking kreeg een vervolg tijdens een bijzondere groepsreis naar Indonesië die ik in 2012 organiseerde met Mineke Bosch, Jo Radersma, Arina Angerman en diverse vriendinnen én mijn drie zussen, in de voetsporen van Aletta Jacobs. Onderweg in de bus las Mineke voor uit de reisbrieven die Aletta Jacobs in 1912 publiceerde over haar propagandareis voor het vrouwenkiesrecht, inclusief de koloniale aspecten daarvan. Dankzij de voorbereiding met Saskia Wieringa en Nur Katjasunkaja konden we steun betuigen aan indruk-

wekkende hedendaagse feministen, strijdsters voor vrouwenrechten in Indonesië.

De afgelopen twintig jaar heb ik veel gewerkt aan de geschiedenis van slavernij, onder meer in het project *Mapping Slavery*. Koloniale geschiedenis is een veld waarin veel verandert en inzichten over dekoloniseren zich rap ontwikkelen. Zwarte vrouwen hebben daarin het voortouw. Ik behoor tot de witte feministen die daar ook mee bezig zijn. Een historische vrouw die mij inspireert is Sojourner Truth die op de achterkant van de tweetalige gids *Dutch New York Histories, Geschiedenissen van Nederlands New York* prijkt en over wie ik in 2016 in *Historica* schreef.¹³ De drie thema's Gender- en Vrouwengeschiedenis, Tweede Wereldoorlog & de Shoah en Kolonialisme & Slavernij blijven mij bezighouden – als onderzoeker, als tentoonstellingsmaker en in participatieprojecten. Daardoor blijf ik een leven lang leren van ontmoetingen met betrokkenen en onderzoek, om de inzichten daaruit te delen met een breed publiek. Dat dank ik mede aan het feminisme.

- 1 Uit de bundel van J. Herzberg, *Zoals* (Amsterdam 2001). Dank voor het meelesen en becommentariëren van dit artikel aan de redactie van *Historica*, Mineke Bosch, Annette Mevis en Mario van Tilburg.
- 2 D. Stam, m.m.v. N. Ahmadië en M. Bosch, *Brijlante studente heel origineel! Negentig jaar Fonds Dr. Catherine van Tussenbroek voor vrouwen in de wetenschap* (Hilversum 2016).
- 3 Uitzondering was in 2014 en 2015 voor een jaar, een dag in de week als free-lancer bij de VU voor het project *Mapping Slavery*.
- 4 Stam, *Brijlante studente*, 12, 13 en 105.
- 5 I. Mok en D. Stam, *Haarlemmers en de slavernij* (Haarlem 2023).
- 6 Francisca de Haan publiceerde onlangs het belangrijke *Palgrave Handbook of Communists Women Activists Around the World*.
- 7 We publiceerden dit artikel over onze scriptie: 'Zelfstandige zusters of afhankelijke tantes. Aspecten uit het leven van ongehuwde vrouwen in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *Vrouwenlevens 1500-1850. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 99-125.
- 8 'Van de West naar het Westen, Surinaamse Studentes in Nederland', in: *Geleerde vrouwen. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 9 (1988) 196-213.
- 9 Onderdeel van het project 'Vier verzetsvrouwen' (2009) dat ik samen met Bertien Minco vanuit Stichting Cultuur&Co mocht doen. <http://getuigenverhalen.nl/projecten/vier-verzetsvrouwen-gewoon-doen-en-fier-rechtopstaan>. In Tel Aviv was Mario van Tilburg mee, die hielp met de camera. Ook voor het project 'Survivors of the Shoah Visual History Foundation' interviewde ik twaalf overlevenden van de holocaust, 1995, 1996.
- 10 Korte films hiervan zijn te zien op de website van Atria. <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/zelfbeschikkingsrecht/wij-vrouwen-eisen-video-serie>
- 11 S.C. Knittel en S. Forchieri, 'Navigating Implication: An Interview with Michael Rothberg', in: *Journal of Perpetrator Research* 3:1 (2020) 6-19.
- 12 A. Beck, T. Chan, B. de Hart, C. Middelkoop en D. Stam, *Mix Jongeren in Nederland* (Utrecht 2010).
- 13 D. Hondius, N. Jouwe, D. Stam en J. Tosch, *Dutch New York Histories, Geschiedenissen van Nederlands New York, Connecting Native American, African and Slavery Heritage*. Volendam 2016. 'Ar'nt/A'n't/Ain't I a Woman? Het leven en de woorden van Sojourner Truth (c. 1797-1883) volgens Nell Painter en Margaret Washington', in: *Historica* 39:3 (2016) 9-11.